

XIX. Yüzyılın Ortalarında Kars Sancağı'nda Bazı Sosyal ve Dini Yapılar^a

OKTAY KIZILKAYA^b

Öz

Kars, 1579'dan itibaren Kars, eyalet statüsünde bir yönetim birimi olup bu durumu, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşına kadar devam etmiştir. Bu Osmanlı-Rus Savaşında Rus istilasına uğramıştır. Rus istilası esnasında Kars hem nüfus hem de ekonomik yönden büyük bir yıkıma uğramıştır. Rus istilası 1830'da sona erdiğinde, Kars artık bir eyaletin gerektirdiği özellikleri kaybettiğinden, sancak statüsüne dönüştürülerek Erzurum Eyaletine bağlanmıştır.

Bu çalışmada, XIX. yüzyılın ortalarında Kars Sancağı'nın sosyal ve dini yapıları olan camileri, hanları, eğitim kurumları, çeşmeleri, ulaşım-haberleşmesi ile meydan ve pazarları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kars Sancağı, Sosyal Yapılar, Dini Yapılar, Ulaşım ve Haberleşme, Çeşmeler

Some Social and Religious Structures in The Sanjak of Kars in The Middle of The 19th Century

Abstract

Beginning from 1579, Kars was a government unit in the status of an Ottoman Eyalet (state) and maintained this status until the Russo-Turkish War of 1828-1829. It was occupied by Russians in that war. During the occupation, Kars was devastated in terms of both population and also finance. When the occupation ended in 1830, it had lost its qualifications as

^a Bu çalışma; Oktay Kızılkaya tarafından hazırlanan; *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)*, başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

^b Doç. Dr.; Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
[ok1taykizilkaya@gmail.com]

an Eyalet and therefore it was reduced to a sanjak and tied to the Eyalet of Erzurum.

This study analyses the social and religious structures of the Sanjak of Kars including mosques, inns, educational institutions, fountains, transportation, communication, and its squares and markets in the middle of the 19th century.

Key Words: Sanjak of Kars, Social Structures, Religious Structures, Transportation and Communication, Fountains

Giriş

XIX. yüzyılın başlarında Kars, Osmanlı'nın eyaletlerinde biri olup, Kafkasya ve Doğu'dan gelen Rus ve İran tehdidine karşı Anadolu'nun savunma noktalarından biri konumundaydı. 1801 yılında Gürcistan'ı hâkimiyeti altına alan Ruslar, Osmanlı Devletine komşu olmuşlardır. Rusların Gürcistan ile yetinmeyecekleri, burayı bir atlama tahtası gibi kullanarak Osmanlı Devleti'ne tabi Ahıska, Batum, Kars ve Ardahan bölgelerini istila edeceği kaçınılmazdı. Bu doğrultuda, 1806 yılında Ruslar hiçbir sebep göstermeden ve savaş ilan etmeden Osmanlı Devletine hem Balkan hem de Kafkasya bölgelerinden s topraklarına saldırmışlardır. 1807'de Rus Ordusu'nun bir kolu Kars üzerine gelerek Osmanlı kuvvetleri ile savaşa tutuşmuştur. Şehrin dışında Yenimahalle, Timurpaşa ve Bayrampaşa mahalleleri ve tabyalar etrafında yapılan göğüs göğse çarpışmalarda Rus Ordusu bozularak geri çekilmiştir¹.

1821 yılında Revan Hanı Hasan Han komutasındaki Revan kuvvetlerinin Kars şehir merkezi önüne gelmesi üzerine Osmanlı kuvvetleri sayıca yetersiz olmaları nedeniyle kaleye kapanmıştır. Bunun üzerine Hasan Han, hanlık kuvvetleri ve kendine bağlı Türkmen ve Kürt aşiretlerinin desteği ile Kars şehir merkezi ile çevre köyleri yağmalatmış ve ele geçirdiği ahaliyi esir ederek Revan'a götürmüştür². Buna benzer bir saldırı 1822 yılında tekrarlanmıştır.

¹ M. Fahrettin Kızıoğlu, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası İstanbul 1953, s. 547.

² Hasan Oktay, *Revan Hanlığı (1747-1828)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1997, s. 77.

1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılınca, Kars Kalesi'ndeki Yeniçeri Ortası da lağvedilmiştir. Yeniçeri Ortasına ait silahlar toplanarak kalede muhafaza altına alınmış, kale anahtarı onlardan alınarak bir nizamiye subayına verilmiştir. Bu durum, İstanbul'dan gelen emir üzerine yapılmış ve Yeniçeri neferleri, Kars Kadısı, müftüsü ve ahalisi herhangi bir kargaşalığa fırsat vermeden İstanbul'dan gelen emre itaat etmişlerdir³.

1828'de Ruslar, Kafkasya Bölgesi'ndeki istila hareketleri neticesinde Revan ve çevresine de hâkim olmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin Kars Eyaleti ile hem hudut olmuştur. Ruslar, Revan ve çevresinin istilasını Türkmençay Antlaşması ile (22 Şubat 1828) İran'a da kabul ettirmişlerdir.⁴

Bu suretle Osmanlı Devleti'nin Kars Eyaleti ile sınırdaş olan Ruslar kendilerine yeni hedef olarak Kars'ı seçmişlerdir. Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılışından sonra Osmanlılar düzenli bir ordu kuracak kadar zaman bulamamıştır. Ruslar, bu durumdan yararlanmak isteyerek, 1828'de Osmanlı topraklarına yeniden saldırmıştır. Bu doğrultuda, Rusların Kafkasya Bölgesi'ndeki ilk hedefi Kars Kalesi olmuştur. 27 Haziran 1828'de Rus Ordusu, Kars Kalesi ve tabyalar önüne gelerek savaş düzeni almıştır. Kanlı Tabya civarında Ruslarla yapılan üç günlük ilk çarpışmada Emin Paşa komutasındaki Osmanlı Kuvvetleri, Rus saldırısına dayanamayarak geri çekilmiş ve kaleye kapanmıştır. Osmanlı Kuvveti'nin geri çekilmesi üzerine Ruslar, Kars şehir merkezini işgal etmiştir. Emin Paşa bir hafta kale de savunmada kalmış ise de Erzurum'dan beklediği yardım gelmeyince 14 Temmuz 1828'de aman ile kaleyi Ruslara teslim etmiştir⁵.

Bir iddiaya göre ise Kars Kalesi'nin teslim oluşunda şehirde yaşayan ve Türklerle birlikte kaleye kapanan Ermenilerin Türkçe bilmeleri nedeniyle Ruslar lehine Türkler arasında; "*Rusların savaşı askerle siz neden kendinizi kırdırıyorsunuz*" mealinde olumsuz propagandalarda bulunmaları etkili olmuştur. Bunun neticesinde kalede bulunan ahalinin ümitleri kırılarak cephe komutanı olan Emin Paşa üzerinde teslim olma konusunda baskı kurmaları

³ BOA, HAT, 290/17315/A,

⁴ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (Haz.: İsmet Demir ve diğerleri), TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1992, s. 29.

⁵ Ahmet Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi 2-3*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999. s. 370.

ve hatta kalede kargaşalık çıkarmaları etkili olmuştur⁶. Bundan dolayı Kars Sancağında bulunan Ermeni ahalinin büyük kısmı ihanet ve suçluluk psikolojisi ile Ruslarla birlikte göç etmiştir. Bu göç hareketinde, savaş ve akabinde yaşanan Rus istilası nedeniyle Kars'tan göç etmek zorunda kalan Türklerin kendilerinden öç alacağı anlayışının da etkili olduğu hissedilmektedir. Bu göçten sonra Kars merkezde sadece 60–70 hane, köylerde ise göç etmeyip yerinde kalan Ermeni ahali 3–5 haneyi geçmemekteydi.⁷

Ruslar Kars'tan çekildikten sonra Kars şehir merkezi tam bir harabe görünümündeydi. Kars'ın bu ilk Rus istilası öncesinde nüfusu 50.000 iken işgal sonrasında 12.000'e düşmüştür. Şehirde ve kale dâhilinde olan 72 cami ve mescitten 48'i ile şehrin dörtte üçü, bey konakları, istihkâmlar ile kale tahrip edilmiştir. 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması gereğince Ruslar, Kars'ı boşaltmayı kabul etmiştir. General Paskiyeviç komutasındaki Rus Ordusu, Kars'ı boşaltmadan önce şehir merkezindeki ev ve işyerlerini de yağmalatmıştır⁸.

Bu Rus istilasından sonra Kars, eyalet vasfını yitirmiştir. Çünkü ahalesinin büyük bir kısmı Anadolu'nun iç bölgelerine göç etmiştir. Bu göç neticesinde tarım arazilerini işleyecek nüfus kalmamış ve üretim önemli oranda düşmüştür. Bunun doğal neticesi olarak da Kars'ın vergi gelirlerinin düşmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Kars'a vezir rütbesine sahip bir kişi yönetici olarak atandığında pek memnun kalmıyor ve en kısa sürede geliri iyi olan yerlere gitmek için büyük gayret sarf ediyordu. Bu nedenlerle Kars, 1833 yılından itibaren eyalet yerine bir sancak merkezi olarak işlev görmeye başlamıştır. Yönetici olarak da ikinci derecede vezirler atanmaya başlanmıştır.⁹

Bir Osmanlı arşiv belgesinde bu durum açık bir şekilde ifade edilmekte ve ahali göç eden yerler arasında Kars'ta sayılmakta ve bundan dolayı vergilerin eski nüfus üzerinden verileri üzerinden değil yeni nüfus verileri üzerinden ve ahalinin gelirini de dikkate alan bir sistemle vergi

⁶ Ahmet Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi 2–3*, s. 370.

⁷ BOA. A. MKT. NZD. 64/5; Karl Koch, *Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien*, Veimar 1846, s. 460.

⁸ Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 32.

⁹ Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *Ankara Üniversitesi DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi II*, (1964), s. 239–247.

alınması bildirilmekteydi. Bu durum göç etmeyip yerinde kalan ahalinin perişanlığına sebep olduğu dile getirilmekteydi.¹⁰

XIX. Yüzyılda Bazı Dini Yapılar

Camiler

Cami ve mescitler ibadet edilen ve dini bilgilerin verildiği öncelikli mekânlar olmasının yanında aynı zamanda toplumun her yönden aydınlatıldığı birer eğitim ve öğretim kurumlarıydı. Camilerden şehrin en merkezi yerinde ve büyük olanına Cami-i Kebir adı verilmekteydi.

Bundan dolayı cami ve mescitler, muhtarlık teşkilatı kurulmadan önce devletle vatandaş arasındaki bağı sağlandığı yerler olmuştur. Muhtarlık teşkilatı kurulduktan sonra da camilerin ve imamların konumunda büyük oranda değişme olmamış, muhtarlar cemaatin toplandığı yerler olan cami ve mescitlerde imamların yardımıyla devlet işlerinin yürütülmesini sağlamışlardır. Cami ve mescitler bu fonksiyonu nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin üst düzey yetkilileri, buralardaki görevlilerin tayininde büyük titizlik göstermiştir. Çünkü devletin halkla iç içe olan kesimi genelde buralardaki görevliler olurlardı.

Kars Sancağı, Rus istilasına düşmeden önce (1877'de) sancak genelinde iki yüz altmış iki cami ve mescit ile yine sancak genelinde kırk beş kilisenin olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kars'ın Müslüman nüfusunun büyük bir çoğunluğu göç etmek mecburiyetinde kaldığından şehirdeki camilerin büyük bir çoğunluğu kapanmıştır. 1886 senesinde Kars şehir merkezinde ibadete açık durumda sadece iki cami kalmıştır. Kars Sancağına bağlı Şüregel ve Zaruşad kazalarında Osmanlı Dönemi'nde ibadete açık olan altmış beş cami sayısı otuz sekize düşmüştür. Rus hâkimiyeti döneminde Kars Sancağı genelinde yüz seksen iki Ortodoks, iki yüz seksen Gregoryen Ermeni din adamına karşılık Müslüman din adamı sayısı sadece elli altı idi¹¹. Din adamı

¹⁰ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.57.

¹¹ Candan Badem, *Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars Vilayeti*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 245.

sayısından anlaşıldığı üzere büyük bir Hıristiyan topluluğun Kars Sancağı'na yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

Cami-i Kebir (Ulu Cami)

Kars'ta Cami-i Kebir olarak adlandırılan cami, kale surları dâhilinde bulunmaktaydı. Bu cami, Kars'ta Osmanlılar tarafından 1579 yılında yaptırılan beş camiden birisidir. 1643 yılında Dilaver Paşa tarafından yeniden tamir edilen cami, 1759'da Kars ve çevresinde etkili olan bir deprem neticesinde bazı yerleri çökmüştür. Bundan dolayı ikinci defa olmak üzere Hacı Halil oğlu Hacı İbrahim adlı bir kişi tarafından yeniden imar edilmiştir¹². 1763–1764 yılında hatipliğinde Hafız Ebubekir Halife bulunuyordu. Bunun aynı sene içinde ölümü üzerine boş kalmaması için erbab-ı istihkaktan Ahmed Halife bu göreve uygun bulunmuş kendisine bir berat-ı şerif gönderilmesi ve durumuna uygun bir maaş tahsis edilmesi arzusu Şeyh ül-İslamlık makamına bildirilmiştir¹³. 1878 Rus istilasına kadar kullanımda olan cami Rus istilası sonrasında harabe hale gelmiştir. Dış kale surları dâhilinde Beylerbeyi sarayının yanında yer almaktadır.

Şeyh Ebu'l Hasan ül-Harakani veya Evliya Cami

Hasan ül-Harakani Cami-i Şerifi 1579'da Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cami-i Şerifin yapımına görülen bir rüya sebep olmuştur. Kars Kalesi'nin onarımı sırasında bölük halkından bir derviş rüyasında bir düş görür ve onu şöyle anlatır; *Nur yüzlü bir ihtiyar ortaya çıkarak “bana Ebu'l Hasan Hırkani derler, yerim buradadır. Bunun bir ispatını istersen bak ve gör; ayağımın ucunda derin bir kuyu vardır”* diyerek yol gösterir. Derviş düşünüyü serdara anlatır; gösterilen yer kazılır ve anlattığı biçimdeki kuyu bulunur ve hemen üzerine bir türbe yaparlar. Bundan sonra türbenin yanında bir cami yapılması kararı alınır. Bu caminin yapımında devlet ileri gelenleri ve askerler, maddi ve manevi büyük fedakârlıklar sergilerler. Kaynağın ifadesine göre; *“Öyle oldu ki, gümüş ve altın paralar, sadaka ve kurbanlar yağmur gibi yağmaya başladı ve böylece birçok yoksulun geçimi sağlandı”*¹⁴ kaydını düşerek, caminin aynı zamanda sosyal

¹² Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 546.

¹³ BOA. C.EV. 934.

¹⁴ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi II*, s. 53–54.

dayanışma ve yardımlaşmanın artırılmasında, evliya hazretlerinin manevi gücünün etkisi olduğunu dile getiren ifadeler kullanırlar. Bundan dolayı cami-i şerif, Sultan Murad-ı Sâlis (III. Murad) adına yaptırılmıştır¹⁵. Cami, III. Murad'ın vakfına kaydedilmiş ve giderleri bu vakıftan karşılanmıştır. 16 Aralık 1827'de caminin ahşaptan yapılması nedeniyle bazı yerlerinin tamire ihtiyacı olduğu tevliyetinde bulunan görevli tarafından padişaha arz edilmiş ve tamiri için yardımcı olması isteğinde bulunulmuştur¹⁶. Hasan Harakani Hazretleri evliyaullah'tan biri olması nedeniyle caminin adı halk arasında Evliya Cami olarak adlandırılmıştır. Bu cami Kars'ın en eski cami olmasıyla birlikte 1878'deki Rus istilasına kadar aktif olarak kullanılmaktaydı.

İbrahim Paşa Cami

İbrahim Paşa Cami, camiye adını veren kişi tarafından yaptırılmıştır. Caminin yeri kale surları dâhilinde olup, evkaf defterine kayıtlıydı. 1789-1790 senesinde tevliyetinde bulunan imama günlük kırk akçe verilmekteydi. Caminin imamı olan kişi bahsi geçen tarihte Şeyhülislamlık Makamına bir arzuhal ile müracaat etmiş ve uhdesinde olan tevliyetin, Kars kadısının ilamıyla Abdullah adlı kimseye verildiğini belirterek, kadı ilamıyla imamlık eden Abdullah'ın def ile kendisinin görevine iadesinin istemiştir¹⁷.

1839-1840'de imamı altı akçe yevmiye ile görev yapan Mehmed Şerif Efendi adlı bir kişi idi. Mehmed Şerif Efendi'nin eceliyle ölmesi üzerine Kars naibi tarafından ilamla, imamlığa oğlu Mehmed Tahir Efendi getirilmiştir. Ancak bu durum kolay olmamış ve Abdullah bin Hacı Hasan ve daileri caminin tevliyetine beratsız olarak el koymuşlardır. Bu nedenle izin almadan caminin imamlığını yürüten Abdullah bin Hacı Hasan'ın cami imamlığından alınarak, caminin imamlığının önceki sahibi olan Mehmed Tahir'e verilmesi için berat gönderilmesi arzusunu dile getirmiştir¹⁸. Bu istek Evkaf Nezareti tarafından uygun görülerek Mehmed Tahir Efendi'ye berat-ı şerif gönderilmiştir¹⁹.

¹⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, s. 526.

¹⁶ BOA. C. EV. 27460.

¹⁷ BOA. C.EV. 16269.

¹⁸ BOA. C. EV. 3357.

¹⁹ BOA. C. EV. 3357.

1843–1844’de caminin imamı olan erbab-ı istihkak ve ulemadan Seyyid Mehmed Kamil Efendi’nin ölümü üzerine imamlığı layık ve müstahak olan oğlu Mehmed Hamid Efendi’ye verilmiştir²⁰.

Bu dönemde camilerde görev almak isteyen bazı kişiler, cami görevlilerinden birisi öldüğünde o göreve atanmadan ve yetki verilmeden ölen kişinin yerine sahiplenmekteydiler. Bu tip girişimler genel olarak şikâyet konusu olmaktaydı. Şikâyet konusu kişi, el koyduğu görevden merkezden gelen emir üzerine el çektirilmekteydi.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde cami imamlığı hem sosyal hem de maaş bakımından insanları cezı etmekte ve kendisini o makama layık gören kimselerin hedefi olmaktaydı.

Dilaver Paşa Cami

Kars’ta bulunan ve evkaf defterine kayıtlı camilerden bir diğeri Dilâver Paşa Camisidir. 1851’de cami harabe vaziyette olduğundan ashabi hayrattan bazıları camiye yeniden ve tamir etmişlerdir. Cami hariminde Kars eski defterdarı Hacı İbrahim Efendi, cami ve medrese vakfından olmak üzere günlük dört akçe maaşla mezun-u evvel ve sânilik hizmetinde bulunmak, yine üç akçe günlük ile bevıaplık vazifesi, günlük üç akçe vazife ile tarif-i havan tayin olunan Süleyman veled-i Hafız Mehmed Molla’ya maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Yine caminin hademesinden olup, furuht hizmetinde olan Dede veled-i Hacı Namık’a on dokuz akçe yine cibâyet hizmetinde bulunan hacı öldüğünden yerliden bu işe layık olanlardan birinin günlük sekiz akçe almak üzere seçilmesi kararlaştırılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde hüsn-ü seda ve hoş edaya sahip olan Raşid Mehmed veled-i Ebubekir uygun görülmüş ve kendisine bir kıta berat-ı şerif gönderilmesi arzusu bildirilmiştir²¹.

Yusuf Paşa Cami

XIX. yüzyılda kullanımda olan ve evkaf defterine kaydı bulunan Yusufpaşa Cami, kale surları haricinde bulunmaktaydı. Camiye adını veren Seyyid Yusuf Veli Paşa tarafından 1664’de yaptırılmıştır. Tevliyeti

²⁰ BOA. C. EV. 31960.

²¹ BOA. C. EV. 16269.

uhdesinde bulunan Hacı Hafız Ali Efendi öldüğünden, caminin yed-i hali ve hizmetine ihtiyaç bulunması nedeniyle Yusuf Paşa Cami tevliyetinin berat-ı şerifle kendisinin tayin edilmesi isteğinde bulunan Hafız İbrahim'e verilmiştir²². Rus istilası döneminde cami olarak kullanımını ortadan kaldırmıştır. Günümüzde halen sağlam ve kullanımda olan Osmanlı Dönemi camilerindedir.

Süleyman Bahri Paşa Cami

Çıldır mutasarrıfı ve Kars Muhafızı olan Süleyman Bahri Paşa tarafından 1841–1842'de yaptırılmıştır. Süleyman Bahri Paşa tarafından kurulan vakfın camisidir. Evkaf muhasebe kalemi defterinde kaydı yaptırılmıştır. Tevliyetine yetkin ve âlim bir kişinin tayin edilmesini isteyen paşa, Kars'taki Cami-i Kebir olarak bilinen caminin müezzini olan Mehmed Raşid Halife bu göreve uygun bulunmuştur²³.

At Meydanı Cami

Cami, Kars'taki At Meydanı yakınında, kale suru haricinde bulunmaktaydı. Ashab-ı hayrattan Hacı Murad, Hacı Abdullah ve Hacı Yemen tarafından, 1827–1828'de inşa edilmiştir. Camiye ilk aşamada günlük bir akçe maaşla Selbi oğlu Hafız İsmail Halife, erbab-ı istihkaktan olması nedeniyle kendisine caminin tevliyetinin verilmesi istenmiştir²⁴. Camiye gelir getirmesi amacıyla yakınındaki dükkânlar caminin vakfı olarak ayrılmıştır. Caminin müezzinliği Abdülhamid Halife'ye, hitabet ciheti ise Küçük Ahmed Efendi'ye tevcih edilmiştir²⁵.

Abdullah Ağa Cami

14 Ekim 1789'da Abdullah Ağa adlı kişi tarafından yapılmıştır. Cami, kale surları dâhilinde bulunmaktaydı. Caminin giderleri kurucusunun vakfettiği malvarlığı ile karşılanmaktaydı. Vazife-i maiyeti ile imameti, nim(yarım) akçe vazife ile tevliyet ciheti mutasarrıfı Süleyman Halifeye müteakiben oğluna intikal etmiştir. Ancak her ikisinin de ölümü üzerine

²² BOA. C. EV. 2127.

²³ BOA. C. EV. 10025.

²⁴ BOA. C. EV. 9997.

²⁵ BOA. C. EV. 13317.

erbab-ı liyakatten İbrahim Halife'ye, vakfına sahip çıkması ve emvalini muhafaza etmesi şartıyla verilmiştir²⁶.

Sosyal Yapılar

Hamamlar

Osmanlı Ülkesi'nde temizliğe büyük bir önem verilmekte olup, bu temizlik beden temizliği olduğu gibi çevre temizliğini de kapsamaktaydı. Bu durum o derecede önemliydi ki minyatür ve tezhip çalışmalarına da yansımıştır. Bu çalışmalarda insan figürlerine bakıldığı zaman figürlerin sol elinde İslami temizliği, tazeliği ve inceliği gösteren temiz bir beyaz mendil, sağ elinde, insan ve çevre uyumunu, dengesini temsil eden bir gonca gül olduğu genelde görülür. Bu durum Osmanlı medeniyetinin çevre ve insana bakış açısını yansıtmaktadır. İnsan ve çevrenin bir bütün olduğu bunun temelinde de temizlik ve güzelliğin ön planda tutulduğu çok rahat bir şekilde anlaşılmaktadır²⁷.

1665'te Osmanlı ülkesine gelen ve İstanbul'da uzun süre kalmış olan Jena Thevernot, Osmanlıların temizlik konusuna bakışını ve hamamlara verdiği önemi; *“Türkler vücudu temiz tutmak için olduğu kadar sağlıklı olmak için de sık sık hamama giderler, Bu nedenle şehirlerde birçok güzel hamam vardır”* ifadesiyle açıklamaktadır. Yine İslam Dini'nin temizlik konusunda Müslümanları etkilediğini Avrupalı bir Hıristiyan; *“Vücut ve elbise temizliğinin erkek olsun kadın olsun bütün Müslümanlar için vazgeçilmez bir fazilet olduğunu, İslam Dini'nin gereklerinin yerine getirilmesinde vücut temizliğinin olmazsa olmaz bir şart olduğu”*²⁸ müşahedesinde bulunarak, Osmanlıların temizlik konusundaki titizliklerine dikkat çekmektedir. Hiç şüphe yok ki bu temizlik anlayışında, İslam Dini'nin temizliğe verdiği önem büyük oranda etkilidir. Nitekim Osmanlı Ülkesine bir vesile ile gelmiş olan birçok Avrupalı buna benzer gözlemlerde bulunmaktadır.

²⁶ BOA. C. EV. 12268.

²⁷ M. Serhan Tayşi, “Tarih Şuuru ve Çevre”, *İnsan ve Çevre*, İnsanlığa Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 1992. s. 40.

²⁸ Jean Thevernot, *1665-1656'da Türkiye*, (Çev.: Nuray Yıldız), Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul 1985, s. 85.

Kars'ın Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçmesi ile yapılan şenlendirme çalışmalarında ilk inşa edilen sosyal tesislerden birisi de hamamdır. Bu hamam Kars Çayı kenarında yapılmıştır. Osmanlılar döneminde inşa edilen ilk hamam, Kars'ın yeniden imar edildiği 1579 yılına aittir²⁹.

Evliya Çelebi 1647'de Kars'ta iki hamam olduğundan bahseder. Bu hamamlar hakkında; *Sukapısı'nın iç tarafında, beden dibinde Emir Yusuf Paşa hamamı, güzel suyu, yapısı, gönül çekici ferah, aydınlık bir hamamdır. Ortakapı'nın iç tarafındaki eski hamamda gayet güzeldir*³⁰. Kaydını düşerek XVII. yüzyıl ortalarına doğru Kars'ta iki adet hamamın olduğunu belirtir. Hamam sayısı, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında (1872) Kars merkezde dört, Kağızman Kazası'nda bir adet hamam bulunmaktaydı³¹. Bu dönemde, Şüregel ve Zaruşad kazalarında ise hamam bulunmamaktaydı. Bu hamamlardan hangisinin kadın veya erkeklere ait olduğu konusunda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak haftanın belirli bir gününde hamamların sırayla kadınlara tahsis edildiği düşünülmektedir.

Kars'taki hamamlardan biri olan Cuma Hamamı halk arasında Topçuoğlu veya Asri Hamam adıyla da bilinmektedir. Kars Çayı'nın batı kenarında Atatürk Köprüsü'nün sol tarafındadır. Sukapı Mahallesi sınırları dâhilindedir. 17. yüzyıl Osmanlı klasik mimari yapı tarzına sahiptir. Kitabesi yoktur. Plan bakımından İlbeyoğlu Hamamına benzemektedir. Hamam 2000'li yıllara kadar kullanılmaktaydı. Günümüzde belediye tarafından restoresi yapılmış, hamam özelliğinden çıkarılarak kültürel faaliyetlerde ihtiyaç halinde sergi salonu olarak tahsis edilmektedir.

Hamamlardan bir diğeri, İlbeyoğlu veya İplikçioğlu hamamı olarak adlandırılmaktadır. Taşköprü'nün sağ yanında Kars Çayı'nın hemen kenarında inşa edilmiştir. Ana temele sonradan tutuşturulduğu anlaşılan destek kalaslar üzerine oturtulmuş ahşaptan yapılmış bir balkona sahiptir. Bu nedenle balkonlu hamam olarak da bilinir. Soyunma, ılıkılık, yıkanma ve halvet yerleri vardır. Hamamın kubbeleri yüksek ve ferahlatıcı bir yapıda inşa edilmiştir. Plan bakımından Mazlumağa Hamamı'na benzemekte ise de süsleri bakımından XVIII. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Hamam iki

²⁹ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi II*, s. 53–54.

³⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 169.

³¹ *ES*, 1288, s. 149.

kubbeli olup, kubbenin biri hamam kısmında yer alan göbek taşının tam üstünde diğeri de dinlenme salonun üstündedir. Hamamın çatısından kar ve yağmur sularının akıtılması için taştan oyulmuş suretiyle yapılmış suluklar vardır. Bu hamam da 2001 yılına kadar kullanılmıştır. Bu hamam Muradiye Hamamı adıyla da anılmaktadır. Bu hamamın hemen yakınında Osmanlı mimarisinin güzel örneklerinden olan beylik konakları olarak adlandırılan evler bulunmaktadır.

Yine Kars'ta bulunan hamamlardan olan Mazlum Ağa Hamamı, Kars Çayı kenarında Taşköprü'nün solundadır. Osmanlıların Kars'ı onardıkları sırada yapılmıştır. Yüksek ve ferah kubbelere sahiptir. Kubbesinin en üst noktasında bir, diğerleri kubbenin kesme taş malzeme ile örülmüş kısmında altı olmak üzere yedi adet ışıklandırma ve havalandırma penceresi vardır. Dinlenme salonun ve hamam kısmının üstünde iki adet büyük kubbesi vardır. Hamamın kubbeli banyo yerinden giriş yapılan altı adet küçük oda şeklinde banyo odaları bulunmaktadır.

Bu hamamların dışında Büyük Abdi Ağa Cami kuzeyinde ve hemen yakınında küçük bir hamam kalıntısı bulunmaktadır. Bu hamam kare bir plana sahip olup, çatı kısmı kubbelidir. Yapıdan arta kalan duvarlar arasında pişmiş topraktan yapılan künk olarak adlandırılan borular görülmektedir.

Çeşmeler

Çeşmeler, ahalinin temiz su ihtiyacını sağlamak amacıyla yapılan sosyal içerikli yapılardır. Çeşmelerden akan suların temiz, sağlığa uygun ve içilebilir olmasına dikkat edilirdi. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Kars'ta mahallelere su naklinde büyük bir sıkıntı çekilmektedir. Göreve başlayan mutasarrıfların veya hayırseverlerin ilk aşamada hayır niyetiyle yaptıkları girişimlerin başında çeşme yaptırmak gelmektedir.

Kars'ın yakınından hatta bir bölümü şehrin içinden geçen Kars Çayı'nın suyu her mevsim kesintisiz akmasına rağmen bu çaydan yararlanmak insan sağlığı açısından zararlı olduğu kadar aynı zamanda zahmetli idi. Bundan dolayı, Borluk Tepesi olarak adlandırılan ve Kars'a yaklaşık yirmi kilometre mesafedeki kaynaktan şehre su temini için çalışmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda 1740–1741'de Tâci Hatun Vakfı tarafından Borluk Tepesi'nden şehir merkezine künklerle (pişmiş topraktan

yapılan borularla) temiz kaynak suyu getirilmiştir³². Ancak bu su yolu XIX. yüzyılın başlarından itibaren kullanılamaz hale gelmiştir.

XIX. yüzyılın başlarında Kars içindeki suyolları elli-altmış yıldan beri kullanılamaz halde olduğundan temiz su temininde ahali büyük sıkıntılar çekmekte olup, insanlar ihtiyaçları olan suyu Kars Çayı'ndan hayvan sırtında taşıdıkları su ile temin etmek zorunda kalmıştır. Ancak ahaliden bazı dul kadın ve sahipsiz genç vb. gibi bir kısım ahali Kars Çayı'ndan bile su temin etmede büyük zahmetlerle karşılaşmaktaydı. Bundan dolayı ashab-ı hayrattan İsmail Bey, Borluk Tepesi'ndeki temiz suyu membasından şehir merkezine getirmek için yeniden çalışma başlatmış, Kars'a iki buçuk saat mesafeye kadar su yolunu yaptırmış ancak devamını getirmede yetersiz kalmıştır. Bundan dolayı Kars'ta servet sahibi kimseler ile bir kısım ahali su yolunun bir buçuk saat mesafelik bölümünün masrafını uhdelere almış, geri kalan bir saatlik kısmın masrafının ise canib-i miri tarafından karşılanmasını istihram etmişlerdir. Suyolunun kalan bir saatlik mesafesinin tamir ve yapım masrafının yaklaşık 30.000 kuruşa mal olacağı da belirtilmekteydi. Belgede on bir mühürlü ve bir mühürsüz şahıs adı yer almaktaydı (1 Ocak 1862)³³. Geri kalan kısmının masrafını karşılamaya ahalinin mali gücü yetmemiştir³⁴. Bundan dolayı Kars Meclisi geri kalan kısmın devlet hazinesi tarafından karşılanması için istida ve istihram başvurusunda bulunmuştur. Bu istek Padişaha sunulmuş ve uygun görülerek talep edilen paranın karşılanması için hazineye emir verilmiştir³⁵. Bu durum göstermektedir ki Kars'a yaklaşık iki buçuk saatlik mesafeden su getirmek, 75.000 kuruş tutmaktaydı. Neticede bahsi geçen su yolu tamir edilmiş ve ahalinin kullanımına sunulmuştur.

Borluk Tepesi'nden Kars'a getirilen suyun dağıtımını için on dört adet çeşme yaptırılması da gündeme gelmiştir³⁶. Bahsi geçen çeşmeler su yolunun

³² M. Fahrettin Kırzioğlu, "İran Hükümdarı Türkmen Afşarlı Nadir Şah'ın 1744 Kars Muhasarası ve Bunu Anlatan Emekli Kars Kadısı Osman Saf'ın Risalesi," *I. Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1983, s. 33.

³³ BOA. İ.MVL. 465/21060-1; Burada dikkati çeken bir özellik belgedeki dokuz mühür Müslümanlara ait olup, Osmanlı Türkçesi ile yazılı iken iki mühür Ermenice yazılı olması nedeniyle Ermeni temsilcilerinde bu çalışmaya destek verdiğini, aynı zamanda Kars meclisinde iki temsilcileri bulunduğunu göstermektedir.

³⁴ BOA. İ.MVL. 465/21060-3

³⁵ BOA. İ.MVL. 465/21060-4

³⁶ BOA. A.MKT. UM. 405/8-1

tamirinin zamanlamasına uygun olarak; merkez’de; Cami-i Cedit Mahallesi, Cami-i Atik Mahallesi, Halil Efendi Mahallesi, Taş Cami Mahallesi Cami-i Kebir Mahallesi, Evliya Cami Mahallesi, Asâkir-i Şahane Kışla Önü, Kebir-i Abdi Ağa Mahallesi, Eb-î Çoruk Mahallesi Ömer Ağa Mahallesi birer, Meydan Ortasında ve Ermeni Mahallesindeki (Dere Mahallesi) Kilise önünde ikişer adet olmak üzere on dört çeşme yaptırılmış³⁷ ve ahalinin hizmetine sunulmuştur.

Çeşmeler, Kozma adlı biri tarafından inşa edilmiş, Kars hanedanından İbrahim Efendi ile Müncail’in de gelen suya nezaret edeceği belirtilmiştir³⁸. Bu kişilerin görevlendirilmesi çeşmelerin ahali tarafından hoyratça kullanılmasının önlenmesi ve çeşme başlarında meydana gelmesi muhtemel kargaşalıkların engellenmesine yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Bunun dışında Kars Mutasarrıfı Emin Fehim Paşa memuriyete başlaması nedeniyle ahalinin susuzluktan çektiği sıkıntıları görmüş ve 10 Aralık 1864’de Padişah Sultan Abdülaziz adına Bayram Paşa Mahallesi’nde Aziziye namında bir adet çeşme yaptırmıştır. Yapılan çeşmenin suyunu ise Asâkir-i Şahane Kışlası’ndaki su kuyusundan temin etmiştir. Bir lüle suyu da askeri kışla kapısının önünden akıttırılmış³⁹. Emin Fehim Paşa diğer çeşmeleri yaptırmak için de girişimlerde bulunmuştur.

Kars’ta halkın su ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla mevcut olan vakıflar tarafından da çeşmeler yaptırılmıştır. Bu doğrultuda Hacı Murad, Hacı Abdullah ve Hüseyin Vakfı tarafından, Haziran 1827’de Kars’ın Kale arkası denilen mahalde bir adet, Dilaver Paşa Cami dairesinde bir adet, Asâkir-i Mansure Kışlası kapısında bir adet, Meşayih-i Nakşibendî’den Ebul-Hasan ül-Harakani Kuddise Sirreh ül-Aziz Türbesi yakınında bir adet çeşme yaptırılmıştır. Bu çeşmelerin hepsi üç lüleye sahiptir. Bu çeşmelerin abkeşinine (çeşme görevlisi) vakıf gelirlerinden günlük üç akçe maaş verilmekteydi⁴⁰.

³⁷ BOA. A.MKT. UM. 405/8-2

³⁸ “..... Kozma’nın Karsda inşâ eylediği ondört aded çeşmenin derunu şehre yarım saat mesafede kalmış olan su yollarının bu sene ikmal olunacağı ve bu husus Kars hânedânından İbrahim Efendi ile Müncailin nezaret edeceği beyanıyla gelecek suyun tahsis kılınan mahallerden cereyanına bir taraftan müdahâle olunmaması istida’ olunmuş bulunduğu bu bâbda lazım gelen teshilât ve muavenetin icrasıyla böylece müdahale vukua getirilmemesi hususuna.....”, BOA. A.MKT. UM. 405/8-3

³⁹ BOA. A.MKT. MHM. 320/1-2

⁴⁰ VGMA. d. no. 580, s. 359.

Çeşme yaptıran diğer bir vakıf ise Es-Seyyid Osman Nuri Paşa Vakfı'dır. Hocazâde Mahallesi'nde 9 Nisan 1835'de bir adet çeşme tamir edilip hizmete alınmıştır. Çeşmenin adı Halil Efendi Çeşmesi olarak adlandırılmaktaydı. Bu çeşmenin iktiza eden masrafına, vakıf gelirlerinden günlük nısf akçe (yarım akçe) ayrılmıştır⁴¹.

Eğitim Birimleri

XIX. yüzyılın ilk çeyreğine yani Sultan II. Mahmud'un 1824 tarihli Fermanına kadar ilköğretim alanında merkezi otoritenin kurumsallaştırdığı herhangi bir düzenlemeye de rastlanmamaktadır⁴².

Bu döneme kadar eğitimin halka yönelik tek amacı Kuran-ı Kerim'i öğretmekle sınırlı kalmış ve hiçbir merkezi denetime tabi tutulmayan sıbyân mektepleri aracılığı ile devam etmiştir. Sultan II. Bayezid (1481–1512) yaptırdığı caminin yanına açtığı sıbyan mektebine ait vakfiyede; "*muallim cumadan gayri günlerde otuz oğlancığa gereği gibi Kur'an okutup, öğrete ve eski derslerini dinleye, namaza ilişkin şeyleri okuta ve öğrete, tedibe muhtaç olanları tedip ede. Akşam çocuklara destûr verilince vakfın ruhu için dua ettire...*"⁴³ diyerek konuya olan hassaslığını ifade etmiştir.. Burada sıbyan mekteplerinin ders programı, çalışma günleri ve hocaların sorumluluğunun ne olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu açıdan dikkate değer bir özellik taşımaktadır.

1860'lı yıllara kadar sıbyan mekteplerinin ilköğretimin temelini oluşturduğu söylenebilir. Bu tarihe kadar da sıbyan mektepleri ile medreseler, ulemanın denetiminde kalmıştır. 1869 yılında çıkarılan Maarif Nizamnamesi'ne kadar da büyük çaplı bir değişikliğe de uğramamıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki sıbyan mekteplerinin hemen hepsi zengin kimseler ile üst düzey devlet adamlarının tesis ettiği vakıflar tarafından maddi olarak desteklenen okullardı. Buralarda denetim adı altında herhangi bir girişim söz konusu olmamakla birlikte, camilerde eğitim veren hocaların çevrede tanınan makbul ve emin insanlardan olduğu düşünüldüğünde

⁴¹ VGMA. d. no. 582/1, s. 206.

⁴² M.A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yay., İstanbul, 1998, s. 145; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz.: Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004, s. 179–180.

⁴³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1993'e)*, İstanbul Kültür Koleji Yay., İstanbul 1994, s. 73-74.

otokontrollü bir toplumsal denetimin olduğu kabul edilebilir. Ayrıca vakıf kurucuları camilerdeki imamları seçerken alanında yetişmiş, dürüst ve güvenilir olma gibi şartlar araması bir çeşit denetim anlamı ifade etmektedir⁴⁴.

XIX. yüzyılda rüştiye mekteplerinin açılmasına kadar Kars'ta eğitim ve öğretim genelde camilerdeki medrese veya dersanelerde yapılmaktaydı. Rüşdiye mektebinin açılışına kadar Kars'ta yegâne eğitim kurumları sıbyan mektepleri olup, camilerde yapılan eğitimden ibaretti. Kars şer'iyeye sicillerinin kaybolması Kars'taki eğitimin nitelik-nicelik açısından tam olarak ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır. Buna rağmen Kars'a ait bazı vakıf defterlerinde rastlanmaktadır. Büyük ihtimalle Kars'ta bulunan her caminin medresesi veya sıbyan mektebi olarak adlandırılabilir bir dershanesinin olduğu anlaşılmaktadır⁴⁵.

Bu doğrultu da, XIX. yüzyılda Kars'ta, Süleyman-ı Zaman Bahri Paşa vakfı tarafından sıbyan mektepleri ve medreselerde görevli olanlara maaş tahsis edilmiştir. Buna Göre; Ebî Çoruk Mahallesi'ndeki dairesinde tedris-i ulum ile meşgul olan İbrahim Efendi dershanesine beş akçe, Evliya Cami-i Şerifi'nde tedris-i ulûm eden Hafız Efendi Medresesine beş akçe, Hacı Murad Cami Şerifi'nde tedris-i ulûm eden Ahmed Efendi Dershanesine iki buçuk akçe, Hakirîzade Ahmed Efendi Dershanesine iki buçuk akçe, tahsisat ayrılmıştır. Vakıf kaydında bahsi geçen ders hocaları için hayatta olup, ders vermekle meşgul oldukları sürece kendilerine maaş verilmesi ve ölümleri halinde yerlerine kendileri emsali neşr-i uluma kadir kimseler bulunur ise onlara maaş bağlanması istenilmiştir. Eğer bunlar gibi yetişmiş kimseler bulunmaz ise bunların maaşı dersane ve medreselerde eğitim gören talebelere verilmesi şartı getirilmiştir⁴⁶.

Kars'ta, Hacı Ahmed Ağa ibn-i Said Vakfı'nın kurucusu tarafından önceden bina ve inşa edilen sıradan hücreleri olan ve etrafında müstemilatı

⁴⁴ Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri ve Türkiye Maarif Tarihi I*, İstanbul 1977, s. 82-86.

⁴⁵ ES 1288 s.1 Ayfer Yılmaz, *H.1287/M.1870, H.1288/1871 ile H.1317/M.1899, H.1318/M1900 Tarihli Erzurum Vilayet Salnameleri'ne Göre Erzurum Vilayetinin Eğitim Durumu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 1993, s. 55.

⁴⁶ VGMA, d. no. 581-1/47/50.

bulunan medrese bulunmaktaydı. Burada müderris olanlara iki yüz kuruş tahsisat ayrılmıştır⁴⁷.

XIX. yüzyılda Kars'ta Müslümanlar arasında eğitime önem verme konusunda, muhacir olarak gelen ve iskân edilenlerin daha titiz olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Çerkez kökenli muhacirlerin eğitim konusunda titizlikleri dikkat çekmektedir.

Kars'ın Soğanlı Dağı civarındaki köylere yerleştirilmiş olan Çerkezler, köyelerine cami ve mektep yapılması için müracaat etmişlerdir. Bunlar, yalnız dülger yevmiyelerinin hazineden (canib-i miri) karşılanması dışında inşaat için diğer levazımat, hoca maaşı ve masraflarının kendileri tarafından ödeneceğini belirterek yardım talebinde bulunmuşlardır. Ayrıca kendilerinin seçecekleri on bir neferin rüştiye ve emsali mekteplerde tahsil-i ulûm etmek için İstanbul'a kabul edilmesini istemişlerdir. Bu isteklerin tamamı Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Yalnız İstanbul'da eğitim almaları istenen on bir çocuğun, İstanbul'da veli ve akrabaları olmadığından bunların yerleştirilecekleri yerler ile mektep arasında geceleri yollarını bulamayacakları gibi sefil duruma düşme ihtimalinin bulunduğu, bununla beraber İstanbul'daki askeri idadilerin miktarının çok kalabalık olduğu belirtilmiştir. Bu çocukların ve ailelerinin kabul etmeleri halinde Edirne, Bursa, Manastır ve Şam-ı Şerif mekâtib-i idadî'lerine teslim ve irsalleri uygun bulunmuş, Seraskerlik, Dördüncü Ordu Müşirliği ve Kars Mutasarrıflığı'na da bildirilmiştir. Ayrıca Çerkez muhacirlerinin bu hareket ve gayretleri de takdir edilmiştir (13 Aralık 1864)⁴⁸.

Medreseler

1647'de Kars'ı ziyaret eden Evliya Çelebi Kars'ta medrese olmadığını kaydetmektedir⁴⁹. Ancak daha sonraki yüzyılda bahsedilen türden medreseler Kars'ta bulunmaktaydı. Erzurum Vilayeti evkaf tahririni yapan Mustafa Hayali Efendi 1852-1853'de Kars'ta sağlam kalabilen Evliya Cami Medresesi ile Kamiliye Medresesi adlarını taşıyan iki medrese olduğunu kaydetmektedir⁵⁰. Bunun yanında bahsi geçen tarihten önce de Kars'ta

⁴⁷ VGMA, d. no. 581-1/134/145.

⁴⁸ BOA. İ. MVL. 523/23518-5.

⁴⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (2. Kitap), s. 169.

⁵⁰ Kırzioğlu, 1855 Kars Zaferi, s. 48.

medrese olduğuna dair kaynaklar vardır. Osmanlı Devleti'nde tanınmış âlimlerden olan Davud-i Karsi ve onu yetiştiren hocası olan Çolak Abdullah Efendi, XVIII. yüzyılda Karslı tanınmış müderrislerdendir⁵¹. Bunun dışında sonraki dönemlerde de bu silsile devam etmiş ve Kars'tan çok sayıda müderris yetişmiştir. Kars Kalesi dâhilinde Dilaver Paşa Cami ve medresesi bulunmaktaydı. 8 Ekim 1787'de bu medresenin müderrisliğine yirmi akçe yevmiye ile Sadullah Efendi atanmıştır⁵². Bununla beraber Vatan Şairi Namık Kemal'i de bir dönem Kars'ta okutan Muhammed Hamid Efendi'de tanınmış Karslı bir müderristir. Bunun yetiştirmesi olan ve Kars'ın Rus istilasına uğramasından sonra Kars'tan ayrılan ve 1879'da Bursa Mûsıla-i Sahn Medresesi müderrisliğine atanan Süleyman Şadi Efendi, Karslı tanınmış müderrislerdendir⁵³. Yine Ahıska'dan Kars'a göç eden ve kendilerine otuz kuruş maaş bağlanan Ahıskalı müderris Ömer Oğlu ve Kadiri Şeyhi Arif Efendi de bu gruptandır⁵⁴. Bunların dışında Kars'ta huzursuzluk ve fitne çıkararak bu özelliği nedeniyle 5 Nisan 1794'da Sinop'a sürülen Müderris Mustafa Efendi adlı biriside bulunmaktadır⁵⁵.

1872 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Kars'ta yirmi adet medrese olduğu kayıtlıdır⁵⁶. Bu medrese müderrislerden birisi Hacı İbrahim Efendi olup, aynı zamanda Meclis-i İdare azasıdır⁵⁷. Bu medreselerin her birinde müderris payeli birer kişi olduğu varsayıldığında yirmi müderris olur ki bu sayı o dönem Kars şehri için hiçte azımsanmayacak bir rakamdır. 1853 senesinde Kars'ta müderris olanlar; Müderrisan-ı Kiramdan Mustafa es-Seyyid Hamit Efendi Hoca, Fazîletlü Hüseyin Efendi el-Müderris, Fazîletlü Raşid Efendi el-Müderris, Fazîletlü Küçük Ahmed Efendi el-Müderris, adlarındaki şahıslardır⁵⁸.

⁵¹ Yılmaz Özdemir, *Davud el-Karsi Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l Avâmili'l-Cedid" Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 1998, s. 3.

⁵² BOA. C.MF. 166/8276.

⁵³ Selahattin Tozlu, "Kırım Harbi'nde Kars'ı Anlatan Kayıp Bir Eser: Muzaffer-Nâme", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, (1996), s. 123.

⁵⁴ BOA. C. ML. 245/10181.

⁵⁵ BOA. C. ZB. 8/363.

⁵⁶ ES, 1288, s. 149.

⁵⁷ ES, 1288, s. 69.

⁵⁸ VGMA, d. no.582-1/204/ s. 135.

1857'de Kars'ın Rus istilasından kurtulmasından sonra ahalinin perişanlığı nedeniyle ileri gelenlerinin hazırladığı ve vergiden muaf tutulması isteğini içeren bir mazbatada ulemadan on üç kişi mühür basmıştır. Ulemalar bu dönemde aynı zamanda görevli buldukları camilerin yanında açtıkları medreselerde eğitim vermekteydiler. Bu mühürlere isimleri tespit edilebilen ulema; Ali Efendi, Ahmed Hilmi Efendi, Ahmed Rıza Efendi, Şeyh Mehmed Efendi, Fevzi Efendi, Elhac Hamid Efendi, Süleyman Efendi, Ali El-Kadı Efendi'dir⁵⁹.

Kars Rüştüyesi

Osmanlı Devleti'nde rüştüye mekteplerinin açılması, 1838 yılında kararlaştırılmıştır. Bu okulların açılmasındaki ana düşüncenin bir yandan ilkokullara öğretmen öte yandan tıbbiye ve harbiye gibi okullara okur-yazar öğrenci yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır⁶⁰. Osmanlı Devleti'ndeki bu gelişme Kars'a da yansımıştır. Bu doğrultuda Kars'ta 14 Aralık 1865'de inşası tamamlanan rüştüye mektebi açılmıştır. Mektebin, muallim-i saniliğine Süleyman Efendi intihap olunarak, muallim-i evvelin tayinin yapılması istenilmiştir. Ayrıca gerekli olan kitap ve risalelerin, Dördüncü Ordu Müşirliği'nden gönderilmesi talep edilmiştir. Ancak muallim-i evvelin bu aşamada tayini mümkün olmadığından bir-iki sene muallim-i sani tayini ile yetinilmesi istenilmiştir. Süleyman Efendiye yüz kuruş maaş bağlanmıştır⁶¹. Ayrıca mektepte bir bevvabın da istihdam edilmesi Kars Mutasarrıflığı'ndan istenilmiştir. Daha sonra Süleyman Efendi'nin maaşı emsallerine uygun olarak aylık dört yüz kuruşa çıkarılmış, bevvaplığına ise Vanlı Ali adında birisi getirilerek kendisine aylık yüz kuruş maaş bağlanmıştır. Bunun yanında mektebin senelik masrafları içinde iki bin kuruş tahsisat ayrıldığı

⁵⁹ “..... Ahali-i merkume mesele-i malume münasebetiyle nefis ül-emrde aşuru rehinedâr ve giriftar-ı hasar olarak mamuriyete karem-i nihade-i ikram ve ibtidar ve mazbata-i mezkureye melsuf defterde muharer kura ahalisi dahi Rusyalunun karyelerini basub hayvanatını zabt eylemesinden ve kendüleri derunu şehre gelüp mahzur kalmasından ve bunlar ahali-i kura olmaları cihetle mukaddemki afv-ı âli dahilinde bulunamadıklarından nâşi derece-i kemalde zarara düşer olub hakikaten şalite-i i'taf ve merhamet ve bunların hakkında lutf ve müsade-i merhamet madde-i mukâneleri buyrulduğu ve erzan buyrulduğu halde....., BOA. İ.MMS. 16/645-1.

⁶⁰ Berkes *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.183.

⁶¹ BOA. İ. MVL. 544/24454, s.1.

Meclis-i Vala tarafından bildirilmiştir⁶².

1288 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesi'nde, Kars'taki rüştiye mektebinin Muallim-i Sani'si Ahmed Efendi olup, mektepte toplam yirmi beş öğrenci (şakirdan) öğrenim görmekteydi⁶³. Rüştiye'nin rikâ muallimliğine 1876'da ise Ali Efendi adlı birisi tayin edilmiştir⁶⁴. 1874 yılında ise Muallim-i Evveli Osman Efendi, Muallim-i Sani'si ise Ahmed Efendi olduğu görülmektedir. Mektebin öğrenci sayısı yine yirmi beş olarak verilmektedir⁶⁵.

Kars Sancağı dâhilinde açılan ikinci rüştiye mektebi, Kağızman Rüştiyesi olup, 1873'de eğitime hazır hale getirilmiştir. Rüştiyenin ilk eğitimcisi Muallim-i Evvel İbrahim Şükrü Efendi'dir. Kendisi Adana Rüştiye Mektebi'nden buraya tayin edilmiştir. Bir bevrap tayini yapılması isteği de uygun görülmüştür⁶⁶. Kendisi zamanından önce göreve başlamak istediğinden, isteği uygun görülerek görevine erken başlatılmıştır. Bundan dolayı maaşının başladığı tarihten itibaren ödenmesi emri verilmiştir⁶⁷. Rüştiyede okutulacak kitap ve risaleler istenilmiş ve gönderilmiştir⁶⁸. Kağızman Rüştiyesi'nin öğrenci sayısı hakkında herhangi bir bilgiye

⁶² “.....Kars'da inşası reside-i hitam olan Rüşdiye mektebi için Süleyman Efendi mu'allim-i sani intihab olunmuş olduğundan bahsile mu'allim-i evvelin tayiniyle iktiza eden kütüb ve risa'ilin dahi irsali hususu 5 Şaban (1)281 tarihiyle 4. Orduy-ı hümayun müşiri beyt celilesi canibinden ba tahrirat- iş'ar ve ol babda meclisi mazbatası irsal olunmaktan naşi mekatib-i rüşdiyenin ibtida-yı küşadında bir-iki sene kadar yalnız mu'allim-i sani tayiniyle idare etdirilmesi usul-ı mütehadze icabından olduğunun beyanıyla muma ileyh Süleyman Efendinin numune hattının irsali ve şehriye 100 guruş maaş ile bir .....bevrapın dahi mahallince .....hususu cevaben Kars mutasarrıflığına yazılmıştı. Efendi-i muma ileyh'in numune hattının irsaliyle bevraplığa Vanlı Ali nam kimesnenin intihab kılındığı mutasarrıflık-ı mezkur tarafından ba tahrirat beyan ve inha kılınmış ve zikr olunan hatlar elverişli olduğu anlaşılmuş olduğundan muma ileyh Süleyman Efendinin tarih-i intihabı olan 80 senesi Kanun-ı evvelinin 22. gününden itibaren emsali vechle şehriye 400 guruş maaş ile icra-yı me'muriyeti ve merkum bevrapın dahi kezalik intihabı tarihi olan 81 senesi martının 11. gününden itibaren 100 guruş maaşla tayini ve mekteb-i mezkurun masarif-i müteferrikası olmak üzere senevi 2.000 guruşun tahsisi hususunun taraf-ı eşref-i cenab-ı vekaletpenahilerinden istizanı lazım geleceğinden meclis-i maarifden ba tezkire ifade kılınmış ve icra-yı icabı.....”.BOA. İ. MVL. 544/24454-4.

⁶³ ES, 1288, s.135.

⁶⁴ BOA. MF. MKT. 20/2.

⁶⁵ Yılmaz, H.1287/M.1870, H.1288/1871 ile H.1317/M.1899, H.1318/M1900 Tarihli Erzurum Vilayet Salnameleri'ne Göre Erzurum Vilayetinin Eğitim Durumu, s. 55.

⁶⁶ BOA. MF. MKT. 5/59.

⁶⁷ BOA. MF. MKT. 6/13.

⁶⁸ BOA. MF. MKT. 6/43.

ulaşılmasına rağmen on beş-yirmi arası öğrencisi olduğu tahmin edilmektedir.

Bedesten

Bedesten, Farsça bezzistanın Türkçe'ye dönüşmüş hali olup, ilk kuruluş aşamasında kumaş satılan kapalı alanlar iken sonradan ticari emtia değeri olan malların satışının yapıldığı yerler olmuştur⁶⁹. Evliya Çelebi 1647'de Kars'a geldiğinde "kâgir bezzazistanı" yoktur⁷⁰ kaydını düşmesine rağmen sonraki yüzyılda bir bedesten kaydına rastlanılmaktadır. Bu bedestenin büyük ihtimalle XVIII. yüzyılda yapılmıştır. Belgelerde Taş Han veya yıkık bedesten olarak geçen bir yapıdan bahsedilmektedir. Kars'ta bir tabur askerin ikameti için 19 Mayıs 1832'de yıkık haldeki bedestenin tesviye edilmesi istenildiğinden önceki yıllarda bir bedestenin olduğu anlaşılmaktadır⁷¹. Yine bedestenin kaydına 1853'te askere koğuş olarak ayrılması ve onarılması vesilesi ile rastlanmaktadır⁷². Büyük ihtimalle bedesten 1828 Rus istilası esnasında kullanılamaz hale gelmiştir. Kars'ta bir bedestenin olması az da olsa ticari hayatın var olduğunu göstermektedir.

Hanlar

Hanlar, genel olarak bedestenlerin yakınında bulunurdu. XIX. yüzyılda Kars'ta dört, Şüregel ve Kağızman kazalarında birer adet olmak üzere toplam altı hanın olduğu anlaşılmaktadır⁷³. Bu hanlardan birisi Numan Paşa Hanı'dır. Bu han 1857 Eylül ayı başından itibaren hayriye tüccarından Kurbanzade İsmail Ağa tarafından yarısı on üç aylığına Numan Paşazadelerden Paşa adlı birisinin validesi ve hemşiresinden daha önceden belli bir miktar kira ücreti karşılığında kiralanmıştır. Ancak bu süre sona erdiğinde hanı kiraya veren hanımların vekilleri olduğunu iddia eden Mehmed Bey ve Karahanzadelerden Mustafa Efendi ile mahdumu Paşa, kiraya veren hanımların kira miktarına vakıf olmadığını iddia ederek kendisinden 5.000 kuruş daha istemişlerdir. Bu artışa neden olarak da hanın

⁶⁹ Semavi Eyice, "Bedesten", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 303-309.

⁷⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 169.

⁷¹ *BOA. HAT*, 727/34626.

⁷² *BOA. İ.DH.* 359/23735

⁷³ *ES*, 1288, s. 149.

vakıf hanı olduğunu belirtmişlerdir. Karahanzadeler'den Mustafa Efendi'nin Kars meclis azası olması ve meclis azalığını kullanarak tehdit etmesi nedeniyle kendisinden talep edilen meblağı ödemek zorunda kalmıştır. Tüccar Kurbanzade İsmail, hakkını aramak için İstanbul'a yazmış, İstanbul'dan davalısı ile muhakeme edilmesini ve bu duruma bir çare bulunmasını istemiştir⁷⁴. Bu suretle gündeme gelen Numan Paşa Hanı o dönem Kars'taki büyük hanlardan biri olarak görülmektedir.

Kars'taki bir diğer han ise Karahanoğlu Hanı olup, günümüzdeki Kazım Paşa Caddesi ile Halit Paşa Caddesi'nin kesiştiği yerde bulunmaktaydı. Erzurum'daki Hacılar Hanı planında olup, daha büyük bir yapı özelliğine sahipti. İki kapılı kâgir bir han idi. Ruslar 1884'te Kars'ta kendi şehir planları olan (4x4=8 adet) satrançlı caddeleri yapmaya başlayınca yıktırılmıştır⁷⁵.

Kars'ın Şüregel Kazası'nda bulunan han ise Kazgancı (Kazancı) Bedros adlı bir Ermeni'ye aitti. Han, 6 Nisan 1853'de Rus askerlerinden on beş kadar Kazak süvarisi tarafından tamamen yakılmış ve eşyaları gasp edilmiştir. Merhumun kardeşi ile üç kişi, Kazaklar tarafından katledilmiştir. Bu durum üzerine Kazgancı Bedros bir istida ile müracaat ederek, suçluların cezalandırılmasını ve çalınan mallarının bedelinin tahsil edilmesini Osmanlı Devleti'nden istemiştir. Bu durum Kars'taki Rus Konsolosu aracılığı ile Rusya Devletine bildirilmiştir. Yapılan girişimler neticesinde hanı basanlardan üç kişinin Gümrü ahalisinden olduğu diğer on iki kişinin ise Rus Kazak süvarisi olduğu tespit edilmiştir. Rusya'nın Kafkasya Valisi Prens Verniçov tarafından durumun araştırıldığı ve gerekenin yapılacağı bildirilmiştir. Bu duruma engel olamadığı için Şüregel Kazası Müdürü Hatunoğlu Medet Bey tekdîr edilmiştir⁷⁶. Bu suretle Şüregel'deki han kayıtlarda geçmektedir.

⁷⁴ BOA. A.MKT. UM. 362/99.

⁷⁵ Müştak Hatifi Karahanoğlu ve Fahrettin Kırzioğlu, *Karahanoğlu Aile Tarihçesi ve Karahanoğlu M. Muhtar'ın Şiirleri ve Kitaplığı*, Atatürk üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yay., Erzurum 1986, s. 25.

⁷⁶ BOA. HR. MKT. 56/58.

Meydan ve Pazarlar

Sosyal hayatın olduğu her şehirde meydan ve pazarlar bulunmaktadır. Evliya Çelebi, Kars'tan bahsederken, “200 adet dükkânı vardır”⁷⁷ kaydını düşerek Kars merkez ve köylerinin ihtiyacını karşılayacak ölçüde bir ticaretin varlığından bahsetmektedir. Uzun Çarşı olarak da adlandırılan bu çarşı meydanda bulunmakta olup, bu meydan, Çarşı Meydanı olarak adlandırılmaktaydı. Büyük ihtimalle burası şehrin en önemli meydanıdır. Çünkü bu meydanda casuslar ve asker kaçaklarının infazı da gerçekleştirilmekteydi. Bu meydanda asılan casuslardan birisi Harputlu ordu müteahhidi Ermeni dönmesi Hacı Hüseyin⁷⁸ idi. Bu meydanda, Hacı Murad ve Abdullah adlı kişiler tarafından yaptırılan bir cami olup, 1829'daki Rus istilasında harap olduğundan, Küçük Ali adındaki bir hayırsever tarafından ihya edilmiştir. Küçük Ali camiye birkaç tane hücre eklemek suretiyle burada ders de vermekteydi. Bundan dolayı caminin imamet, hitabet ve müezzinliği bu kişiye tahsis edilmiştir⁷⁹. Bunun yanında Kars'ta sur dışında “At Meydanı”⁸⁰ diye anılan bir yerin olması burada at ile ilgili ticaretin yapıldığı veya at yarışı ve cirit oyunlarının icra edildiği mekânlar olduğu izlenimini vermektedir. Bu meydanlardan birisi de “Musalla Meydanı” olarak adlandırılmaktadır. Bu meydan, hükümet konağının aşağısında bulunmaktaydı.

Çarşı ve meydanlarda, meydan ağası adıyla tanınan bazı kişiler bulunmaktaydı. Bunlar meydanda denetim görevini yerine getirdikleri gibi güvenliği de sağlamaktaydılar. Bu kişiler genelde meydanın kurulduğu şehrin veya kazanın en büyük mülki idare amirinin emrindeki görevlilerden olurlardı. Hukuki dayanakları en büyük mülki idare amirini temsil etmelerinden ileri gelmekteydi. 1846'da Kars'ta bu işle ilgilenen görevlilerden birisi Kars Mutasarrıfı'nın maiyetinde olan ikinci kavas aynı zamanda etrafta esvak ve pazarda meydan ağası olarak tanınan Hacı İsmail Ağa adlı birisi idi⁸¹.

⁷⁷ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, (2. Kitap), s. 169.

⁷⁸ Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, s. 130–135.

⁷⁹ BOA. C. EV. 261/13317.

⁸⁰ BOA. C. EV. 13317.

⁸¹ BOA. İ. MMS. 126–10.

Ulaşım ve Haberleşme

Memalik-i Osmaniye'nin Anadolu ve Irak bölgelerine, İstanbul merkez olmak üzere ulaşım ve haberleşme üç güzergâhtan sağlanmaktaydı. Bu güzergâhlar, sağ, sol ve orta olmak üzere üç ana kol halinde uzanmaktaydı. Bu ana güzergâhlar birbirine tali yollarla bağlanmış olup, Anadolu'daki sağ kol, Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya- Adana-Antakya yolunu takip eden ve Mekke ve Medine'ye kadar ulaşan Hac yolunu oluştururdu. Orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasançelebi-Malatya-Harput-Diyarbakır-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhı ile Bağdat ve Basra'ya ulaşırdı. Sol kol ise Orta kol ile Merzifon'a kadar aynı güzergâhı takip ederek buradan Lâdik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Hasankale'ye ulaşır, burada yol iki kola ayrılarak bir kol Kars'a diğer kol ise Tebriz'e ulaşırdı⁸². Bu yolun Kars'a ayrılan kolu Horasan-Karakurt-Akçakale'den (Selim sınırları dâhilinde) Kars'a ulaşırken, Tebriz'e ayrılan kol ise Eleşkirt-Ağrı(Karaköse), Taşlıçay-Doğubayazıt-Hoy yoluyla Tebriz'e kadar ulaşırdı.

Bahsi geçen bu güzergâhlar üzerinde menziller bulunmaktaydı. Bu menzillerde haberleşme ve yük nakli için beygirler bulunurdu. Normal zamanlarda İstanbul'dan Kars ve Doğubayazıt'a kadar olan haberleşmede kullanılmak üzere menzillerde 264 beygir hazır tutulmaktaydı⁸³. 1726'da Osmanlı-İran Savaşı'nda, İstanbul merkezden Kars ve Doğubayazıt'a kadar her menzilde 30-35 olmak üzere toplam 375 beygir, haberleşme için hazır tutulmakta olup, bunlar için yıllık 55.312,5 kuruş (6.637.500 akçe) masraf yapılmaktaydı⁸⁴.

İran ve Azerbaycan coğrafyasından Anadolu'ya girişte ise bazen Nahçıvan hattını tercih eden tüccar kervanları, Ağrı Dağı'nın kuzeyindeki Aras Nehri'ni takip eden yolu kullanırlardı. Bu yol, Iğdır, Sürmeli üzerinden Kağızman arazisine girerek Mağazberd ve Şüregel'den geçerek Kars'a

⁸² Yusuf Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, s.165-166.

⁸³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XII, s. 442.

⁸⁴ Halaçoğlu, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet ve Sosyal Yapı*, s. 167.

ulaşırđı. Kars'tan sonra askeri yolu takip ederek, Döşkaya, Verişan, Soğanlı Dağları, Zivin, Karaorgan ve Horasan güzergâhını takip ederdi⁸⁵.

Erzurum-Kars arasında ulaşımı sağlamak amacıyla menziller bulunmaktaydı. Erzurumdan Kars'a gelirken ilk mezilhane Hasankale'de olup, sırayla Micingerd, Karahamza ve Kars menzihaneleri takip edilerek Kars'a ulaşırdı.⁸⁶

Kars ve Karahamza Menzihaneleri

Kars şehri de çevre ile bağlantısı kurulduğu ölçüde büyüyüp gelişmiştir. Bunun için Osmanlı döneminde, İstanbul merkezden Kars'a kadar ulaşan menziller bulunmaktaydı. Bu menziller, İstanbul'dan hareket eden ordunun mola verdiği yerler olmakla beraber aynı zamanda ticaret kervanlarının da takip ettiği güzergâhlardı. Bu güzergâh üzerindeki menziller hem ticaretin hem de haberleşmenin sağlanmasına yardımcı olmaktaydı⁸⁷.

Kars hudutları dâhilinde iki adet menzilhane bulunmaktaydı. Bunlardan biri Kars menzilhanesi olup, 20 re's bargiri (20 baş beygiri) diğeri ise Karahamza Menzilhanesi olup, 10 re's bargiri bulunmaktaydı. 1809–1810 yılında Kars'ın menzilhane görevlisi Abdullah, Karahamza Menzilhane sorumlusu Osman adlı kişilerdi. Bahsi geçen tarihte imdadiye olarak 2.175 kuruş masrafı olmuştur. Menzilciler yaptıkları masrafları tahsil etmede bazen sıkıntılı durumlarla karşılaşmaktaydılar. Menzilciler yaptıkları 2.175 kuruş masrafın Kars Valisi Abdullah Paşa'nın hazinesinden karşılanması konusunda yardım istemişlerdir. Çünkü menzihanelerin masrafları için yapılan harcamalar Sarraf Manuker adlı kimseden borç alınmış ve sarraf alacağını menzilcilerden istemekteydi⁸⁸.

1815'de Kars Menzili'nin gayr-i ez ücreti⁸⁹ (görevlilerin ücreti dışındaki masraf) 1.450 kuruş, Karahamza Menzili'nin masrafı ise 725 kuruş

⁸⁵ Solmaz, s. 80.

⁸⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2002, s. 91-92.

⁸⁷ Sema Altunan, "XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul-Edirne Arasındaki Menziller ve Menzilkeş Köyler", Ankara Üniversitesi DTCE Tarih Bölümü *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25(39), 2006, ss. 76–77.

⁸⁸ BOA. C. NF. 66.

⁸⁹ Gayr-i ez Ücret; Ücretinden gayri, ücreti dışında anlamında olup, görevlilerin ücreti dışındaki masrafları kastedilmektedir. Sait Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı*,

tutmaktaydı. Bu menzillerin 1815-1816 seneleri menzilcisi Hayrullah adlı bir kimse idi. Menzillerin masrafları bu dönemde Erzurum gümrük gelirlerinden karşılanmaktaydı⁹⁰.

1595’de Karahamza Menzili’nin Micingerd Menziline uzaklığı 11, İstanbul’a mesafesi ise 304 saat idi. 1843’te Karahamza Menzili yerine Hulu Menzili kaydedilmiştir. Hulu Menzili’nin Micingerd Menziline 12, İstanbul’a mesafesi ise 296 saattir. 1595’de Kars Menzili’nin Karahamza Menziline mesafesi 6, İstanbul’a 310 saat mesafesi bulunuyordu. 1843’te ise Kars’la Hulu Menzili arasının 6, İstanbul’la 302 saat mesafesi olduğu kayıtlıdır.⁹¹

XIX. yüzyılın başlarından itibaren yollar ve menzil sistemi tamamen bozulmuştur. Bir batılı seyyah, Erzurum’dan Kars’a gelirken güzergâh üzerindeki menzillerin ve hanların harabe haline şahit olmuştur. Kars Valisi Bahri Paşa tarafından Erzurum-Kars arasında tamiri edilmeye çalışılmıştır. Ancak valinin başka bir yere tayin edilmesi üzerine çevredeki ahali, tamirat için kullanılan keresteleri alıp yakacak odun olarak kullanmıştır. Yeni gelen vali bu çalışmayı devam ettirmediği gibi tamir edilmiş olanı da korumak içinde hiçbir gayret göstermemiştir⁹².

Bundan dolayı Kars’tan İstanbul’a daha rahat ulaşım sağlamak amacıyla yeni bir yol arayışı içine girilmiştir. Bu amaçla Batum-Livana-Oltu-Çıldır-Kars arasındaki bozuk yolun tesviye edilerek Kars’a ulaşımın sağlanması için Lazistan Mutasarrıfı kendi gayretleri ile çalışma başlatmıştır. Bu çalışmanın yapılması konusunda sadarete bir tezkire göndermiş ve onay almıştır. Bu amaçla yolun durumunun incelenmesi için bir komisyon kurulmuştur. Batum deniz yolunun o dönem şartlarında çok işlek olduğu, bundan dolayı haftada beş-altı yabancı geminin Batum Limanına uğradığı belirtilerek bu yol hafif şekilde tesviye edilecek olursa Kars’a her türlü nakliyatın kolaylıkla yapılacağı komisyon raporunda belirtilmiştir (31 Ekim 1857)⁹³.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 273.

⁹⁰ BOA. C.ML. 198.

⁹¹ Halaçoğlu, Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller), s. 92.

⁹² Osman Ersoy, “Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum’dan Kars’a Seyahati”, Ankara Üniversitesi DTCF, *Tarih Araştırmaları Dergisi II*, 1964, ss. 239–247.

⁹³ BOA. A.MKT. MHM. 311/76.

Nitekim bu dönemde Kars'tan karayolu ile Batum'a ve buradan da İstanbul'a vapur ile ulaşımın mümkün olduğu görülmektedir. Özellikle, XIX. yüzyılda bu bölgede karayoluyla seyahat eden tüccar kervanlarına yönelik bazı eşkıyalık olaylarının görülmesi ve karayolunun çok zahmetli olması Kars-Batum arasındaki yolun önem kazanmasına neden olmuştur.

Kars Telgrafhanesi

Osmanlı Ülkesi'nde telgraf ilk defa Kırım Savaşı esnasında İngilizler tarafından kullanılmıştır. Bu savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İngilizler, İstanbul-Rumeli ve Kırım arasında haberleşmeyi sağlamak amacıyla önce İstanbul-Varna, sonra Varna-Kırım sahilleri arasında hat çekmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bu savaştaki diğer müttefiki olan Fransızlar ise savaş esnasında, Varna-Şumnu-Ruşçuk ve Bükreş üzerinden Avusturya'ya kadar bir telgraf hattı çekmeyi başarmışlardı. Bu dönemde Osmanlılar, müttefiklerinde gördükleri bu haberleşme aracı ile tanışmış ve 13 Ağustos 1855'te Edirne-İstanbul ve Edirne-Şumnu ordu merkezi arasında çekilen telgraf hattı ile ilk haberleşme sağlanmıştır. 1876'da ise hemen hemen Osmanlı Ülkesi'nin her tarafıyla telgrafla haberleşme mümkün hale gelmiştir⁹⁴.

Telgraf hattının Erzurum'dan Kars'a kadar çekilmesi 28 Aralık 1864'de kararlaştırılarak hattın çekilmesi, Dördüncü Ordu Müşiriyeti tarafından İstanbul merkezden talep edilmiştir⁹⁵. Bu talepte, Kars'a kadar çekilmesi planlanan telgraf hattının nasıl olacağı, ihtiyaçların nasıl karşılanacağı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.

Buna göre, Kars'tan Micingerd'e kadar olan ve Kars Sancağı dâhilinden geçecek telgraf hattının direkleri, Kars Ahalisi ve hat üzerindeki köyler ahalisi tarafından iane olarak karşılanacaktı⁹⁶. Direklerin Micingerd tarafındaki ormanlardan temin edilmesi planlanmaktaydı. Ancak hattın geri kalanı, yani Erzurum sınırları dâhilinde olan kısmının direkleri ise Erzurum ahalisi tarafından karşılanacağı belirtilmekteydi⁹⁷. Bu talep üzerine ön

⁹⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 297-298.

⁹⁵ BOA. İ.MVL.535/24034-2.

⁹⁶ BOA. İ.MVL.535/24034-5.

⁹⁷ BOA. İ.MVL.535/24034-6.

çalışma yapması için Sermühendis Sokolski adlı bir Fransız vatandaşı görevlendirilmiştir. Mösyö Sokolski'nin yaptığı ön çalışma neticesinde Erzurum'dan Kars'a buradan Doğubayazıt'a ve oradan da Van, Siirt, Diyarbakır'a kadar uzatılması düşünülen telli telgraf hattı için 57.682 frank masrafın yapılacağı anlaşılmıştır. Bu masraf sadece hat için gerekli makine, tel vb. gibi şeyler için geçerliydi. Bunun dışında malzemelerin nakliye ve sigorta masrafı olarak da 57.460 frank masraf çıkarılmıştır. Bunun için ihtiyaç duyulan bütün malzeme Avrupa'dan satın alınmıştır⁹⁸.

Bu masrafa Kars'ta inşa olunacak telgrafhane binası da dâhil edilmiştir. Ancak ilk aşamada telgrafhane binası işinin uzun süreceği anlaşıldığından telgrafhane için hükümet konağında bir oda tahsis edilmiştir⁹⁹. Kars'a telgraf hattının çekilmesi Aralık 1865'de tamamlanmış ve Kars'tan İstanbul'a ilk telgraf 26 Aralık 1865'günü saat yedi de çekilmiştir¹⁰⁰.

Kars'a telgraf hattının çekilmesi nedeniyle daha sonra telgrafhane binası inşa edilerek, bir müdür ve bir de muhabere memuru tayin edilmiştir. 8 Ocak 1869'da Kars Telgrafhane Müdürü Halil Efendi adında birisiydi¹⁰¹. 1872'de telgrafhane müdürü olarak Bekir Sami Efendi, muhabere memuru olarak Abdulhamid Efendi görevli olarak bulunuyorlardı¹⁰². 1872'de Osmanlı Ülkesi'nin hemen hemen her şehri ve telgrafhanesi olan sancak ve kazaları ile Kars arasında telgraf aracılığı ile haberleşme sağlanabilmekteydi¹⁰³.

Sonuç

XIX. Yüzyılın ortalarında Kars, Osmanlı idare sistemindeki eyalet vasfını kaybederek, bir alt idari sistem olan sancak statüsüne dönüştürülmüştür. Bu durumun oluşmasında, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Bölgesine en yakın savunma üssü olması nedeniyle sık sık Rus ve İran hücumlarına maruz kalması ile izah edilebilir. Rus ve İran hücumları neticesinde, Kars ve bağlı arazisinde sosyal ve dini kurumlar ile ekonomisi

⁹⁸ BOA. İ.MVL.535/24034-1.

⁹⁹ BOA. İ.MVL.535/24034-8.

¹⁰⁰ Karahanoğlu ve Kırzioğlu, s. 191.

¹⁰¹ BOA. A. MKT. MHM. 431/32.

¹⁰² ES, 1288, s. 126.

¹⁰³ ES, 1288, s. 127.

büyük zararlara uğramıştır. Burada yaşayan insanların büyük bir kısmı can, mal ve namus güvenliğini tehdit altında gördüğünden Anadolu'nun içi bölgelerine göç etmiştir. Bu göç neticesinde sosyal yapı oldukça büyük zararlara uğramıştır.

Uğradığı zararlara rağmen, XIX. Yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti Kars ve çevresini yaşanabilir bir yer haline getirmek için büyük yatırımlar yapmıştır. Zarar gören dini mekânlar ile ahalsinin ihtiyaç duyduğu yönelik olarak, dini yapılar, eğitim kurumları, hanlar, hamamlar, ahalsinin ihtiyaç duyduğu temiz su getirilmesi için çeşmeler yaptırılması, ulaşım ve haberleşmeye yönelik sosyal hizmet çalışmaları olanaklar ölçüsünde, titizlikle yerine getirmeye çalışmıştır. Bu çalışmalarda, Kars'a atanan idareciler ile Karanlı zenginlerin ve ahalsinin gayretleri takdire şayandır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, HAT, 290/17315/A,

BOA. A. MKT. MHM. 431/32.

BOA. A. MKT. NZD. 64/5; .

BOA. A.MKT. MHM. 311/76.

BOA. A.MKT. MHM. 320/1-2

BOA. A.MKT. UM. 362/99.

BOA. A.MKT. UM. 405/8-3

BOA. C. EV. 10025.

BOA. C. EV. 12268.

BOA. C. EV. 13317.

BOA. C. EV. 9997.

BOA. C. EV. 16269.

BOA. C. EV. 2127.

BOA. C. EV. 31960.

BOA. C. EV. 3357.

BOA. C. EV. 13317.

BOA. C. EV. 261/13317.

BOA. C. EV. 27460.

BOA. C. ML. 245/10181.
BOA. C. NF. 66.
BOA. C. ZB. 8/363.
BOA. C.EV. 16269.
BOA. C.EV. 934.
BOA. C.MF. 166/8276.
BOA. C.ML. 198.
BOA. HAT, 727/34626.
BOA. HR. MKT. 56/58.
BOA. İ. MMS. 126–10.
BOA. İ. MVL. 523/23518–5.
BOA. İ. MVL. 544/24454-4.
BOA. İ.DH. 359/23735
BOA. İ.MMS. 16/645–1.
BOA. İ.MVL. 465/21060–1; BOA. İ.MVL. 465/21060–3
BOA. İ.MVL. 465/21060–4
BOA. İ.MVL.535/24034–1.
BOA. İ.MVL.535/24034–2.
BOA. İ.MVL.535/24034–5.
BOA. İ.MVL.535/24034–6.
BOA. İ.MVL.535/24034–8.
BOA. MF. MKT. 20/2.
BOA. MF. MKT. 5/59.
BOA. MF. MKT. 6/13.
BOA. MF. MKT. 6/43.
VGMA, d. no. 581–1/ 47/50.
VGMA, d. no.582–1/ 204/ .
VGMA. d. no. 580, s. 359.
ES, 1288

Kitap ve Makaleler

Ahmet Lütü Efendi, *Vakanivis Ahmet Lütü Efendi Tarihi 2–3*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999.

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1993'e)*, İstanbul Kültür Koleji Yay., İstanbul 1994.
- Altunan, Sema, "XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul-Edirne Arasındaki Menziller ve Menzilkeş Köyler", Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25(39), 2006.
- Badem, Candan, *Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars Vilayeti*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz.: Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991,
- Ersoy, Osman, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", Ankara Üniversitesi DTCF, *Tarih Araştırmaları Dergisi II*, (1964).
- Ayfer Yılmaz, *H.1287/M.1870, H.1288/1871 ile H.1317/M.1899, H.1318/M.1900 Tarihli Erzurum Vilayet Salnameleri'ne Göre Erzurum Vilayetinin Eğitim Durumu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 1993.
- Eyice, Semavi, "Bedesten", *DİA*, Cilt: V, İstanbul 1992.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2002.
- Karahanoğlu, Müştak Hatifi-Kırzioğlu, Fahrettin, *Karahanoğlu Aile Tarihçesi ve Karahanoğlu M. Muhtar'ın Şiirleri ve Kitaplığı*, Atatürk üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yay., Erzurum 1986.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, "İran Hükümdarı Türkmen Afşarlı Nadir Şah'ın 1744 Kars Muhasarası ve Bunu Anlatan Emekli Kars Kadısı Osman Saf'ın Risalesi," *I. Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1983.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası İstanbul 1953.

- Koch, Karl, *Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien*, Weimar 1846.
- Mithad Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügâtı*, (2. Baskı), Enderun Kitapevi, İstanbul 1986.
- Oktay, Hasan, *Revan Hanlığı (1747–1828)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1997.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, (Haz.: İsmet Demir ve diğerleri), TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1992.
- Özdemir, Yılmaz, *Davud el-Karsi Hayatı, Eserleri ve “Şerhu'l Avâmili'l-Cedid” Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 1998.
- Öztürk, Sait, *Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006.
- Sak, İzzet – Çetin, Cemal, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, Selçuk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 16, (Güz 2004).
- Tayşi, M. Serhan, “Tarih Şuuru ve Çevre”, *İnsan ve Çevre*, İnsanlığa Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 1992.
- Thevernot, Jean, *1665-1656’da Türkiye*, (Çev.: Nuray Yıldız), Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul 1985.
- Tozlu, Selahattin, “Kırım Harbi’nde Kars’ı Anlatan Kayıp Bir Eser: Muzaffer-Nâme”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, (1996).
- Ubcini, M.A., *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yay., İstanbul, 1998.